

**CUMHURİYETİMİZİN TEMELLERİNİN ATILDIĞI ERZURUM
KONGRESİ ÜZERİNE BİR ESER
"BÜTÜNÜYLE ERZURUM KONGRESİ"**

Dr.S.Esin DAYI*

Prof.Dr.M.Fahrettin KIRZIOĞLU, Bütünöyle Erzurum Kongresi, Kültür Ofset Ltd, Şti., Ankara, 1993, I-II-III (Üç cilt birarada).

Eserin kapak kısmında, Erzurum, Havuzbaşı'ndaki Atatürk heykeli ve heykelin altında Erzurum Kongresi toplantısını temsil eden rölyefin yer aldığı bir resim ve hemen altında "Erzurum Kongresi 50.Yıl Hatırası" altın madalyalarının fotoğrafları bulunmaktadır.

Sayın KIRZIOĞLU'nun "Cumhuriyetimizin 70.Yıl Dönümüne Armağanı" olan bu eseri aynı zamanda "Tarihi Belgelerin gelecek nesillere aktarılabilmesi için Cumhuriyetin 70. yılında T.C. Ziraat Bankası'nın armağanıdır."

Sayın KIRZIOĞLU, resmi arşiv ve ailelerdeki belge ve hatıralara göre hazırladığı eserini "Cumhuriyet Türkiye'si'nin temelleri olan Erzurum Kongresi'ni yapan mümessillerimizin aziz ruhlarına armağan" ederek; ciddi ve ilmi çalışmasının yanında, ruh hassasiyetini de göstermiştir.

Üç ciltten meydana gelen eserin "Sunuş" kısmında; KIRZIOĞLU'nun, bildiğimiz kadarıyla kalemi eline aldığı 17 yaşından ve Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde akademik görevine başladığı 1967 yılından beri ilim alemine kazandırdığı sayısız eserlerine rağmen, bu eserini hazırlayıp, yayına sunmaktan ayrı bir mutluluk duyduğu ifadesi anlaşılıyor.

---

* Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesi.

Kendisi, Ortaçağ tarihçisi olmasına rağmen, her zaman Genel Türk Tarihi'nin her alanında araştırma yapmıştır. Özellikle Türkiye Cumhuriyeti Tarihi'nde önemli araştırmalar yapmış, yıllarca üniversite de İnkılâp Tarihi okutmuş, Milli Mücadele ve Atatürk İnkılâplarını kapsayan "Türk İnkılâp Tarihi Ders Notları"nı hazırlamıştı. İşte bu tarihçi ve vatansever kişiliği ile, yıllarca Erzurum Kongresi'ne ait belge ve zabıtlara ulaşmak için büyük gayret sarfetmiştir. Sunuş kısmında, bu gayretlerini ifade ederken; Erzurum şehrine de ne kadar büyük hizmetler yaptığı da ortaya çıkıyor.

Sunuş kısmından sonra "Üç Cild" in planı yer almaktadır. Daha sonra, eser, şahıs, kurum, arşiv vs. isimlerin bulunduğu "Kısaltmalar" ve hemen arkasında " Erzurum Kongresi Belge ve Zabıtları"nın başına gelenler anlatılmaktadır.

Birinci cilt, beş bölümden meydana gelip 196 sayfadır.

Birinci Cild'in Vilâyât-ı Şarkıyye Müdâfâa-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti Merkezi (2.XII.1919) ve Erzurum Şubesi'nin kuruluşu (3.III.1919) ve hazırlıkları (15.VI.1919) hakkındadır.

Bu bölümün "Giriş" kısmında; uğursuz Mondros Mütarekesi'nden sonra, Milli Mücadelenin başladığı: 1878-1918 yılları arasındaki "Kırk yıllık Rus esaretinden kurtulan Elviye-i Selâse-Üç Sancak (Kars, Ardahan, Batum)ın tekrar mütareke sonrası terk edilmesi üzerine ilk Müdâfâa-i Hukûk Cemiyeti'nin ve ilk yerli Hükümet'in, Milli İslâm Şûrası adıyla 5 Kasım 1918'de Kars'ta kurulduğunu; 17/18 Ocak 1919'da III. Büyük Kars Kongresi sonrası yine merkezi Kars olup; Batum'dan Nahçıvan'a, Ahıska'dan Kağızman'a kadar Cenubigarbî Kafkas Hükümeti'nin kurulduğunu; bu Hükümet'in, İngilizler tarafından 13 Nisan 1919'da yıkılmasından sonra Milli Şûrâ çetelerinin Elviye-i Selâse'yi paylaşmak isteyen Ermeni ve Gürcülere karşı mücadelelerinden bahsedilmektedir.

Ayrıca, Mütareke'nin 24. maddesindeki "Vilâyât-ı Sitte" ifadesinin İngilizce metninde altı Ermeni vilâyati yazılmasından ve buraların Ermenilere verileceği endişesinden sonra, 2 Aralık 1918'de İstanbul'da Vilâyât-ı Şarkıyye Müdâfâa-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti'nin kuruluşunu özetleyerek; Cemiyet'in İstanbul'daki

Merkez ve Erzurum'daki şubesine aid "Nizâm-nâmeler", Merkez'in tamim ve talimatları, karşılıklı yazışmaları, Cevad DURSUNOĞLU ve Süleyman N.GÜNERİ'nin Erzurum Şubesi hakkındaki hatıraları, Erzurum Şubesi'nin "Vilâyet Kongresi" hazırlıkları; Nahçıvan, Şeril (Şerür) Ordubad, Vedibasars Havalisi Ahalisi adına Hâcî Cabbâr Bey'in Kongre'ye katılma isteği hakkındaki telgraflarından ibaret, toplam 27 belge bulunmaktadır.

Her belgenin başında kendisinin verdiği romen rakamı, belgenin hangi arşiv veya kimden alındığına dair kısaltma, sayfa numarası, dosya ve fihrist numarası verilmektedir.

Belgelerin, bugünkü yazı dilimize çevrilmesinde kendinin de ifade ettiği gibi 'ayın sesi ile kesme işaretlerine ve med / uzatma işaretlerine dikkat ederek düzgün okunması gözetilmiştir.

Ayrıca, gerek belgelerde gerekse metin içinde kendisine özgü bir yazı tarzı ile ( ) arasında ayrıntılı açıklamalar ve ekler vermiş; [ ] içerisinde metin müsveddelerinde üzeri çizilmiş olan kısımlar yer almaktadır.

Ayrıca, dipnotlarla belge ve metinler hakkında açıklayıcı bilgi verilmektedir.

İkinci Bölüm, İzmir'in işgalinden, Amasya Tamimi'ne kadarki (15 Mayıs-21 Haziran 1919) olayını kapsamaktadır.

Bu bölümde; Vilâyât-ı Şarkıyye-i Müdâfâa-i Hukûk Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin İzmir'in işgalini protestosu , İzmir'in işgalini protesto eden Erzurum Miting Heyeti'nin telgrafları, Vilâyât-ı Şarkıyye-i Müdâfâa Hukûk Cemiyeti Şubesi'nin Sadaret'e, İtilâf Devletleri Mümessillerine, Wilson ve Amerika Kongresi'ne telgrafları, Vilâyât-ı Şarkıyye Müdâfâa-ı Hukûk Cemiyeti Erzurum Şubesi ve Trabzon Muhafaza-i Hukûk Cemiyeti'nin karşılıklı telgrafları, Vilâyât-ı Şarkıyye-i Müdâfâa-i Hukûk Cemiyeti Erzurum Şubesinin Kongre hakkında çevre sancak ve vilayetlerdeki Müdâfâa-i Hukûk Cemiyetleri ile telgraf görüşmeleri, İstanbul Cemiyet Merkezi'nden Erzurum Kongresi'nde gözetilecek konular hakkında talimatlar, Doğu Vilâyetleri'nden Kongre'ye katılmak üzere seçilen delegeler hakkında toplam 43 belge yer almaktadır.

Üçüncü Bölüm, Erzurum Vilâyet Kongresi (17-21 Haziran 1919) hakkında olup; Kongre'ye gelen bazı mümessillerin itimâdhânesi, isimleri, Vilâyet Kongresi'nde görüşülecek konuların müsveddeleri, Erzurum Vilâyet Kongresi açılışında verilen üç sayfalık rapor, yine aynı Kongre'ye verilen 18 sayfalık gizli rapor (Bu raporun "Türklük-Kürtlük Meselesi" kısmında KIRZIOĞLU yine dipnotlarda (93n5, 93n6, 94-95n7) Kürt Meselesini kronolojik sıra takib ederek, bilimsel değerlendirme ve açıklamalarda bulunmaktadır.) Erzurum Vilâyet Kongresi Zabıt Özeti Sulh Heyeti Murahhası olan Damat Ferid Paşa'ya yazılan telgraf ve C.DURSUNOĞLU'nun Kongre hakkındaki hatıralarını kapsayan belgelerden ibarettir.

Dördüncü Bölüm, Mustafa Kemâl ile Kâzım Karabekir Paşalar'ın ortak çalışmaları hakkındaki hatıra ve belgelerden oluşmaktadır. (Nisan-Eylül 1919).

Bölümün "Giriş" kısmında Mustafa Kemâl ile Kâzım Karabekir'in ilk dostluk ve arkadaşlıklarının başladığı tarihten itibaren kısa kronolojik bilgi verilmektedir.

Kâzım Karabekir'in, XV.Kolordu Komutanlığı'na tayini, Mustafa Kemâl Paşa ile İstanbul'da son görüşmesi, Trabzon ve Erzurum'daki ilk çalışmaları ve Milli Cemiyetlere yardımı, Mustafa Kemâl Paşa'nın IX.Ordu Müfettişliği'ne tayini, Mustafa Kemâl Paşa'ya verilen talimat, Mustafa Kemâl Paşa'nın Kâzım Karabekir Paşa ile Samsun'dan Erzurum'a gelinceye kadar ki (21 Mayıs-3 Temmuz 1919 tarihleri arasındaki) şifre görüşmeleri, Mustafa Kemâl Paşa'nın, Amasya Tamimi'ni Vilâyetlere ve Kolordulara şifre ile bildirmesi, Mustafa Kemâl Paşa'nın müfettişlikten azli, Mustafa Kemâl Paşa'nın Erzurum'a gelişi, Padişah'ın cülûsunu kutlayan telgrafları, Mustafa Kemâl Paşa'nın Harbiye Nazırı ve Padişah Makamı'na telgrafları, askerlikten istifası, Mustafa Kemâl Paşa'nın beyannâmesi, Vilâyat-ı Şarkiyeye-i Hukûk-u Müdâfâa Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin Mustafa Kemâl ve Rauf Bey'in, Fââl Heyet'in I. ve II. Başkan seçmeleri teklifleri ve Umumi Kongre Erzurum Mümessilliklerine seçilmeleri, Mustafa Kemâl Paşa'nın Merkez adına Kongreye katılması için Rauf Bey'in Vilâyat-ı Şarkiyeye-i Müdâfâa-i Hukûk-u Milliye

Cemiyeti Merkezi'ne telgrafi, III.Ordu Müfettiş Vekili Kâzım Karabekir Paşa'nın Sivas'a giden Mustafa Kemâl Paşa'ya Sivas Kongresi'nde görüşülmesi için verdiği 10 maddelik ve 1 Haşiyeli "Hatırası", Sivas Kongresi'nden sonra Heyet-i Temsiliye'nin Kâzım Karabekir Paşa'ya duyurmak istediği karar olmak üzere 37 belgeden ibarettir.

Beşinci Bölüm; Amasya Tamimi'nden Erzurum Kongresi'ne kadar (22 Haziran-22 Temmuz 1919) olan olaylar hakkındaki belgeleri kapsamaktadır.

Bu bölümde, III.Ordu Müfettişi Mustafa Kemâl Paşa'nın İstanbul Polis Müdürü Miralay Halil Bey'e mektubu, Ordu Müfettişliği sıfatıyla Amasya Tamimi'nin her tarafa duyurulması ve bu konu hakkında çeşitli vilayetlerle yazışmalar, kısaca III.Ordu Müfettişi Mustafa Kemâl Paşa'nın telgraf, tamim ve verilen cevaplardır. Erzurum Kongresi'ne katılacak mümessillerin isimleri ve sayıları, yola çıkışları ve Erzurum'a varışları. Erzurum'da Kongre'ye hazırlık, misafirlerin ağırlanması, toplantı yeri olarak "Mektebi Sultani'nin tahsisi, Erzurumluların maddi ve manevi destekleri, Erzurum Valiliği'nin Padişah'ın tahta geçişini kutlama programı ve törenleri, Aydın/İzmir Belediyesi'nden Erzurum Belediyesi'ne gönderilen Yunan zulüm ve katliamını anlatan telgraf, Mustafa Kemâl Paşa'nın Van, Elazığ, Bitlis Valiliği ve Diyarbakır Kolordu Kumandanlıkları'na, Erzurum Kongresi'ne katılacakların isimleri ve yola çıkışlarının bildirilmesini isteyen telgrafi, bu telgrafa Elazığ Valisi Ali Galib'in olumsuz cevabı ve bu konuda XIII. Kolordu ile yazışmalar hakkında toplam 77 belge yer almaktadır.

Eserin İkinci Cildi yine "Cumhuriyetimizin 70. Yıldönümü'ne Armağan" olup, "Büyük Ermenistan" ve "Pontus Kırallığı Kurma" Akımlarına Karşı "Vilâyât-ı Şarkıyye Müdâfâa-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti" ile "Trabzon Muhâfaza-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti'nin ortaklaşa yaptığı Erzurum Umumî Kongresi'ni (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) kapsamakta olup 256 sayfadır.

Yine bu cilt de, resmî arşiv ve ailelerdeki belgelere ve Kongre Zabıtlarına göre hazırlanmıştır.

İçindekiler kısmı; I.İçtimâ- XII.İçtimâ'lar ve onların günleri ile "Ekleme" kısmında Temsil Heyeti Başkanı Mustafa Kemâl Paşa'nın Kongre'den sonra Erzurum'dan ayrılışına değin, Kongre ve kendisi ile ilgili belgeleri (8-29 Ağustos 1919) kapsamaktadır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, I.den XII.'ye kadar ayrılarak ayrı bir bölüm halinde verilen içtimâların önce, kaçınıcı içtimâ olduğu ve günü, tarihi belirtilerek; bugüne ait belge ve zabıt sayısı romen rakamı ile verilmekte. Daha sonra, her belgenin tarihi, kimin veya ne konu hakkında olduğuna dair özet bilgi ya da zabıtların kimler tarafından kaleme alındığı belirtilmektedir.

Birinci İçtimâ, 23 Temmuz 1919 Çarşamba günü yapılmış olup; Erzurum ve Trabzon Mümessillerinin hazırladığı Kongre Açılış programı taslağı, Kongre'nin resmi açılışı ve Vilâyât-ı Şarkıyye-i Müdâfâa-ı Hukûk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin Kongre açılışını görüşme toplantısı, Sivas Vilâyeti Mümessillerinin altısının Vilâyât-ı Şarkıyye-i Müdâfâa-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'ni protestosu, açılış günü yapılan Arapça dua ve tercümesi, M.Raif Hoca'nın açış konuşması, Mustafa Kemâl Paşa'nın Başkan seçilmesi, Mustafa Kemâl Paşa'nın Kongre'de ilk nutku, Kongre Divanı için Reis Vekili ve Zabıt Katibi Seçimi, Kongre kararıyla Padişah'a yazılan bağılılık telgrafı, Kongre kararıyla Sadaret'e, Vilâyetlere, Müstakil Livâlara, bütün belediyelere ve Milli Cemiyetlere yazılan telgraflar, Birinci İçtimâ Zabıt Hulâsası, Kâzım Karabekir Paşa'nın Kongre'nin ilk gününe ait hatıraları, Kongre'nin açılışının XV.Kolordu şifresi ile bütün Kolordulara ve önemli kimselere duyurulması hakkında telgrafların görüşüldüğü toplam 17 belge verilmektedir.

24 Temmuz 1919 Perşembe günü toplanan İkinci İçtimâ kısmında, Altı Mümessilin Kongre Başkanlığı'na verdiği taktir, Program Encümeni seçimi ve sonuçları S.Necati GÜNERİ ve A.Hasib ATAMAN'ın tuttuğu İkinci Meclis; Birinci Celse Zabıt Müsveddeleri, A.Hasib ATAMAN'ın tuttuğu İkinci Meclis İkinci Celse Zabıt Müsveddesi (7 Sayfalık olup, ilk 2 sayfası kayıptır.), yine A.H.ATAMAN'ın

tuttuğu İkinci Meclis, İkinci Celse'ye ait 2 sayfalık Zabıt Müseveddesi ve bugüne ait Zabıt Özeti'ni kapsayan 9 belge yer almaktadır.

Bu kısımda, Zabıt müsveddeleri verilirken yine büyük bir titizlikle Romen rakamı ile numaralandırılan belge, alındığı arşive ait dosya, fihrist numarası; hemen altında zabıtı tutan katibin adı, ne tür ve ne renk kalemle yazıldığı, kaç sayfa olduğu hakkında bilginin yanı sıra, sayfa başlarında sayfa numarası verilmektedir.

Zabıt müsveddelerinde yazar, ( ) içinde isimler hakkında tamamlayıcı bilgi olabilecek ünvanı, lakâbı, soyadı, mesleğini belirtmekte veya yarım kalan kelimeyi tamamlamakta hatta açıklayıcı ayrıntılı bilgi vermektedir.

Bazı yerlerde de kelimeler ard arda bağlantısız yazılmışken ( ) içinde kelime aralarında olması gereken kelimeler yerleştirilerek, anlam bütünlüğü sağlanmak istenmiş. Meselâ;

"Fazlullâl (MORAL) Efendi/Sivas-Her Vilâyet namına birer A'zâ olması muvafık ise de, Vilâyât-ı Şarkıyye namına teşekkül eden Kongre'de [Altı (Vilâyet)] her Vilâyet nâmına (Diyarbakir ile Mamûretil'aziz'den) henüz mevcûd Azâ olmadığından, teklifin 'ademi kabulünü (teklif ederim) Rey'e (konulsun. Kabul edecek (ler, el kaldırsın). gibi.

26 Temmuz Cumartesi günü yapılan Üçüncü İçtima'ya ait belge ve zabıtlar ise; Giresun'dan Erzurum Kongresi Riyaseti'ne çekilen Hürriyet Bayramı tebriği, Nizâmnâme Encümeni seçim sonuçları, 1914-1918'de Rus ordusunun pişdârı olan ve Doğu Anadolu'da vahşet ve katliam yapan Ermeniler hakkında Kongre'nin "Muhtıra" vermesini isteyen Takrir, Vilâyât-ı Şarkıyye-i Müdâfâa-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin hazırladığı "Rapor" ve 10 maddelik esâslar, Sürmene Mümessili Ömer Fevzi Beğ'in Damat Ferit Paşa'yı Sadarettin uzaklaştırmak ve Meclis-i Mebûsan seçimleri için Kongre'nin faaliyette bulunmasını isteyen "Mutale'anâmesi", Hınıs Mümessili Celâl Bey'in Ermeni ve Rum tehlikesine karşı halkın kesinlikte göç etmemesi teklifi, Program Encümeni'nin görüşleri ve "Programı", Kongre'nin Sadrazam Damat Ferit'in

beyanatını Padişah nezdinde protestosu, yine bu telgraf hakkında III.Ordu Müfettiş Vekili Kâzım Karabekir'in Sadaret ve Harbiye Nezareti'ne telgrafi, Raif Hoca'nın Üçüncü İçtima Zabıt Müsveddesi, A.Hasıb ATAMAN ve S.Necati GÜNERİ'nin tuttıkları Zabıt Müveddesi ve Üçüncü İçtimâ"ya aid Zabıt Özeti'nden ibarettir.

Bu kısımda, sayfanın başında belge ve zabıt sayısı (I-XIII) 13 olmasına rağmen, numaralandırılarak verilen belge sayısı 14'dür. Her halde basım hatası ya da gözden kaçan küçük bir yanlışlık olsa gerek.

27 Temmuz Pazar günü yapılan Dördüncü İçtimâ'ya ait belge ve zabıtlar ise; Program Encümeni'nin yedi doğu Vilâyeti'nden dışarı göçü yasaklayan karar maddesini Kongre'ye sunması, Ermeni ve Rumların ülkemizin bütünlüğünü bozmak istemeleri üzerine alınacak tedbirler hakkında 13 Mümessil'in yazılı pusulaları, Bekir Sami Bey'in Mustafa Kemâl Paşa'ya Amasya'dan yazdığı Amerikan Mandası hakkındaki şifre telgrafi, Mustafa Kemâl Paşa'nın Erzurum'dan yedi arkadaşının imzasıyla Dr.Sami Bey'e sorulu şifre telgrafi, A.H.ATAMAN'ın ve S.Necati GÜNERİ'nin tuttuğu zabıt müsveddeleri ve Dördüncü İçtimâ Zabıt Özeti'ni kapsamaktadır.

Sayın KIRZIOĞLU'nun V.Belge olarak verdiği Zabıt Müsveddesi, Dördüncü İçtimâ'nın İkinci Celsesi'ne ait olup, Dördüncü İçtimâ'nın İkinci Celsesi'ne ait olan VI. ve VIII. (VIII. Belgenin bir kısmı İkinci Celse'ye aittir)'den sonra yer alması gerekirdi. Çünkü KIRZIOĞLU, gerek olayları naklederken gerekse belgeleri neşrederken kronolojik sıra takip ettiğinden, bu küçük gözden kaçan ayrıntı gözümüze çarptı.

Altıncı İçtimâ bölümünde; 29 Temmuz Salı gününe ait belge ve zabıtların yanı sıra 30 Temmuz Çarşamba günü toplantı yapılmamasına sebep olan konular hakkında belgeler yer almaktadır.

Bu bölümde, A.H.ATAMAN'ın tuttuğu zabıt müsveddesi ve Zabıt özeti müsveddesi, S.N.GÜNERİ'nin tuttuğu zabıt müsveddesi, Mustafa Kemâl Paşa ve Raûf Beğ'in tutuklanarak İstanbul'a gönderilmelerini isteyen Meclis-i Vükelâ kararı, bu karar hakkında Dahiliye ve Harbiye Nezâretleri'nden Erzurum

Valiliği'ne gelen telgraflar, yine Mustafa Kemâl Paşa ve Rauf Bey'in tutuklanması için Harbiye Nâzırı'ndan XV.Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir'e gönderilen şifreli telgraf ve Kâzım Karabekir'in cevabını içeren toplam 10 belge yer almaktadır.

Bu bölümün sonunda, konu dışı olan "Dünyayı Yanıltan Haylar (Ermeniler) ve Gerçekler Üzerine Kısa Bir Özet" halinde Ermeni ve Ermenicenin kökenine aid bir takım gerçekler "Dede Korkut Oğuznâmeleri"nin tahlillerine dayanılarak verilmektedir.

Yedinci İçtimâ bölümünde; 31 Temmuz Perşembe gününe aid Nizâmnâme Encümeni Mazbatasındaki 6. maddenin müzakere edilmesi teklifi, Trabzonlu dört mümessilin 6. madde hakkındaki teklifi, A.H.ATAMAN' ve S.N.GÜNERİ'nin tuttıkları zabıt müsveddeleri ve zabıt özeti, Diyarbakır'dan gelecek delegeler hakkında Mustafa Kemâl Paşa'nın XIII.Kolordu'ya şifresini içeren 6 adet belge vardır.

Cuma günü tatil olduğu için, 2 Ağustos Cumartesi günü Sekizinci İçtimâsı yapılan Kongre'nin bugününe ait "Refahiye ve Kuruçay Mümessillerinin, seçilerek Heyet-i Temsiliye'de Mustafa Kemâl Paşa ve Rauf Bey'in bulunmalarını isteyen gizli kayıtlı Takrirleri, A.H.ATAMAN ve S.N.GÜNERİ'nin tuttıkları Zabıt Müsveddeleri, Ermenistan hududunun tashihi hakkındaki Ajans haberine Erzurum Kongresi Heyeti'nin ihtarı ve Başkan Wilson'a muhurası, Zabıt özeti, Diyarbakır ve Elazığ'dan Heyet-i Temsiliye'ye seçilecek kişiler hakkında Mustafa Kemal Paşa'nın XIII.Kolordu'ya şifresinin dahil olduğu toplam 8 belge yer almaktadır.

Sekizinci İçtimâ kısmında, belgelerin özeti ve tarihi verilirken, son belgenin tarih 2 Ağustos yerine 2 Temmuz yazılmıştır.

3 Ağustos Pazar günü yapılan Dokuzuncu İçtimâ'ya ait belge ve zabıtlar ise; S.N.GÜNERİ'nin Bütçe Encümeni seçilmesi hakkındaki teklifi, Rize Mümessillerinin Millet Meclisi açıldıktan sonra Cemiyet'in durumu hakkındaki Takrirleri, Sivas Mümessili M.Fazlullah (MORAL) Bey'in halkın ve askerlerin

islâm şartlarına uymaları hakkında Kongre Kararlarına bir madde ilâvesini isteyen Takriri.

Beş Trabzon Mümessili'nin halkımızın medeni milletler arasına girmesi için Kongre'nin mühim kararlar almasını isteyen Takrirleri; bu konu hakkında bir program taslağı, A.H.ATAMAN ve S.N.GÜNERİ'nin tuttıkları Zabıt Müsveddeleri, Zabıt Özetleri, Mustafa Kemâl Paşa'nın XX.Kolordu Kumandanı A.Fuat (CEBESOY) Paşa'ya, Kongre Kararlarını belirten Beyânnâme'nin, Kolordu Matbaası'nda çoğaltılıp, yabancı dillere çevrilip dağıtılması hakkındaki talimatını içeren 9 belgeden ibarettir.

4 Ağustos Pazartesi günü yapılan Onuncu İçtimâ kısmında; Nizâmnâme Encümeni'nden istifa eden mümessiller, Bütçe Encümeni'ne seçilen mümessiller, A.H.ATAMAN'ın Kongre Kararlarının ve Nizâmnâmesi'nin çoğaltılıp, Kongre Üyelerinin grup halinde bir hatura fotoğrafı çektirmesi teklifi, Hınıs ve Kiğı Mümessillerinin Elazığ'daki Amerikan Koleji'nin Ermenistan'dan başka Kürdistan teşkili fikrini yaymalarına karşı Kongre'nin tedbirler almasını isteyen Takrirleri, A.H.ATAMAN ve S.N.GÜNERİ'nin tuttuğu Zabıt Müsveddesi ve Zabıt Özetlerinden oluşan 8 belge yer almaktadır.

5 Ağustos Salı günü yapılan Onbirinci İçtimâ'ya ait belgeler ve zabıtlar; İkinci Nizâmnâme Encümeni'nden seçim sonuçları, S.N.GÜNERİ ve A.H.ATAMAN'ın tuttuğu Zabıt Müsveddeleri, Zabıt Özetleri, Kâzım Karabekir Paşa'nın Erzurum Kongresi, Mustafa Kemâl Paşa ile Rauf Bey'i koruyan ve Milli Meclis hakkında Sadaret'e ve Harbiye Nezâreti'ne telgrafi, Mustafa Kemâl Paşa'nın Erzurum Kongresi Kararlarının ve Beyannâmesinin çoğaltılıp dağıtılması ve bazı Kürtçüler ve İngiliz tesiriyle aleyhte cereyan oluşma ihtimaline karşı tedbir alınması için XIII.Kolordu'ya şifresi, III.Fırka Komutanı Halid Bey'in Mustafa Kemâl Paşa'nın tutuklanarak İstanbul'a götürülmesine engel olacağı hakkında şifresinden oluşan 7 belgeden ibarettir.

6 Ağustos Çarşamba günü yapılan Onikinci İçtima'ya ait zabıt ve belgeler ise; Mustafa Kemâl Paşa ve Rauf Bey'in Temsil Heyeti'ne katılıp-katılmaması

hakkındaki ankete Kâzım DİRİK, Hüsrev GEREDE, Mazhar Müfid KANSU, İbrâhim Talî ÖNGÖREN ve Süreyya YİĞİT'in cevapları, Mustafa Kemâl Paşa'nın Temsil Heyeti hakkındaki teklifleri, Temsil Heyeti'nin altı aylık bütçesi sureti, A.H.ATAMAN'ın Zabıt Müsveddesi ve Zabıt Özetleri'nden oluşan 5 belgeden ibarettir.

7 Ağustos Perşembe günü yapılan Onüçüncü ve son içtimaya ait sunulan belge ve zabıtlar ise; Temsil Heyeti için Erzurum, Sivas, Erzincan, Trabzon ve Bitlis adaylarının isimleri, Milli Meclis seçimlerinin yapılacağı ve rey verilmesi hakkındaki Meclis-i Vükelâ kararına uyulması için Kongre'nin Sadaret'e telgraf yazılmasını isteyen Taktir, Temsil Heyeti âzalarının seçimini gösteren reyler cedveli, Temsil Heyeti Başkanlığı'na seçilen Mustafa Kemal Paşa'nın Kongre kapanış nutku, Şirân Mümessili Müftü Hasan Fahri Efendi'nin Kongre'nin kapanışında okuduğu Arabca duanın Türkçe tercümesi, Mustafa Kemâl Paşa'nın Şirân Müftüsü'ne bu duasından dolayı Tezkiresi, A.H.ATAMAN'ın tuttuğu Zabıt Müsveddesi, Zabıt Özeti, Erzurum Kongresi Kararları, Şarkî Anadolu Müdâfâa-i Hukûk Cemiyeti Nizamnâmesi, Erzurum Kongresi Beyânnâmesi, Kâzım Karabekir Paşa'nın Heyet-i Temsiliyye Âzası seçilmesi ve hatıraları olup, toplam 17 belgedir.

Kitabın, "Ekleme" başlıklı kısmında, Temsil Heyeti Başkanı Mustafa Kemâl Paşa'nın, Kongre'den sonra Erzurum'dan ayrılışına değin, Kongre ve kendisi ile ilgili 8-29 Ağustos 1919 tarihlerine ait 12 belge verilmektedir.

Bu belgeler; Kâzım Karabekir Paşa'nın Erzurum Kongresi Beyânnamesi'ni Harbiye Nezareti'ne ve III.Ordu Kumandanı Abdullah Paşa'ya şifresi, Temsil Heyeti'ne Diyarbakır'dan Hoca Hamdi Efendi'nin seçildiği hakkında şifre, Temsil Heyeti'nin, S.N (GÜNERİ) aracılığıyla Osmanlı Devleti topraklarından olan Elviye-i Selâse'nin ileride şartlar elverince, güveninin sağlanacağını bildirmesi, Mustafa Kemâl Paşa'nın Kongre Beyânnâmesi'ni basılarak çoğaltılıp ve tercüme edilerek İtilâf Devletleri Mümessilleri'ne gönderilmesi hakkında XX.Kolordu ve II.Ordu Müfettiş Vekili'ne Şifresi, Bekir Sami (KUNDUK) Bey'in Erzurum

Kongresi'nin Türkiye'nin Amerikan mandasını istediğine karar vermesini isteyen mektubu, Ali Fuat Paşa'nın İstanbul'da Amerikan mandasını isteyenlerin rapor ve mektuplarını aldığı ve Erzurum'a göndereceğini belirten şifresi, Amerikan mandası hakkında Karakol Cemiyeti Başkanı Vasıf Bey'in mektubu, Mustafa Kemâl Paşa'nın Erzurum'un fahri hemşehrisi olması üzerine C.DURSUNOĞLU'nun hatırası, Mustafa Kemâl Paşa'ya ilk Fahri Hemşehrilik teklifi, kendisine Fahrî Hemşehrilik verilmesinden dolayı Mustafa Kemâl Paşa'nın teşekkürü ve Nüfus'a kaydını yaptırması ve aynı belgenin Mustafa Kemal'in el yazısı ile müsveddesi, Temsil Heyeti Başkanı Mustafa Kemâl Paşa'ya bin lira verilmesi hakkındadır.

Eserin, İçtimâlar kısmında görüldüğü gibi Sayın KIRZIOĞLU, sadece içtimâlarda görüşülen konular ve zabıt müsveddelerinden başka, o güne ait önemli yazışmaları da belgeler halinde araştırmacıya sunarak; günün siyasi, sosyal, askerî durumunu gözler önüne sermektedir.

Eserin III.cildi "Bütünüyle Erzurum Kongresi, Erzurum Kongreleri'nin Belge ve Zabıt Asılları'nın Klişeleri, Erzurum ve Atatürk ile İlgili Fotoğraflar (1919-1924), Kongre Mümessillerinin Fotoğraf ve Hâltercümelere" başlığını taşımaktadır.

Toplam 232 sayfa olan III.cildin 166 sayfası, Erzurum Kongresi'ne ait belge ve zabıtların klişelerini kapsamaktadır. Klişeler çok net ve okunaklı olduğundan; belgelerin asıllarını görmek isteyen araştırmacı ve uzmanlarca rahatlıkla okunabilir.

Özür dileme ve düzeltme cetvelinden sonra, 77 resim ve fotoğrafın yanı sıra fotoğraflar arasında, Kâzım Karabekir'in Mustafa Kemal Paşa'yı desteklediğine dair belge klişesi ile bugünkü harflere çevrilmiş şekli verilmektedir.

Bu kısımda; Erzurum Kongresi'ne katılan mümessillerin fotoğrafları, hangi Vilâyet ve Sancak adına katıldılar ise, o isim altında (I-VI) romen rakamlarıyla numaralandırılmış ve derli toplu olarak verilmiştir.

VII. kısımda; Erzurum Kongresi'ne seçilen, ancak gelemeyen mümessillerin fotoğrafları yer almaktadır.

Bundan başka ,Türkiye'nin Doğu Anadolu kısmını gösteren ve Erzurum Kongresi'ne katılan mümessillerin katılım yerlerinin gösterildiği bir harita hazırlanmıştır. Ancak, haritada görülmeyen ve unutulmuş yerler hemen sol alt köşede isim verilerek (Divriği, Niksar, Koyulhisar) belirtilmektedir.

Eserin, dolayısıyla III. cildin son kısmında; Erzurum Kongresi Murahhasları/Mümessillerinin Seçim Yerleri ve Bulunabilen Haltercümeleri ile Fotoğrafları" başlığı yer almakta ise de mümessillerin seçim yerleri ve haltercümeleri hakkında bilgi verilmektedir.

Başlıktaki "Fotoğraflar" kısmı gereksizdir. Çünkü, mümessillerin fotoğrafları daha önceki sayfalarda yer aldığı gibi, bu kısımda zaten verilmemiştir.

Mümessillerin katıldıkları vilâyet, sancak roman rakamları ile I-VI kadar numaralandırılmış olup, kapsadıkları alan hakkında kısa bir bilgiden sonra, merkez kaza dahil hangi kaza adına katıldılar ise belirtilerek, haltercümeleri verilmektedir.

VII. kısımda, Erzurum Kongresi'ne katılmak üzere seçilen, gelen ve gelemeyen Elviye-i Selâse Mümessillerinin de haltercümeleri verilmektedir.

VIII. ve son kısımda, Erzurum Kongresi'ne seçilip de gelmesi engellenen mümessillerin isimleri, seçtikleri vilâyet, kazaları belirtilerek sıralanmaktadır.

Eserin, arka dış kapağın iç kısmında; Sayın Prof.Dr.M.Fahrettin KIRZIOĞLU'nun kısa bir biyografisinden sonra, 63 yıldır Türk Tarihi, folklorü ve etnografyası üzerine yaptığı çalışmalar hakkında bilgi verilmektedir.

Ayrıca, Sayın KIRZIOĞLU'nun Atatürk ve Erzurum Kongresi ile ilgili yayınladığı orijinal ve belgeye dayalı çalışmalarının tam bibliyografyası, konu ile ilgili araştırmacılara yardımcı olmak üzere tek tek verilmiştir.

Eserin, arka kapağının dış yüzünde; Mustafa Kemâl ATATÜRK'ün Erzurum üzerine söylediği tarihi sözlerden örnekler verilerek; alt kısmında, Erzurum Çifte Minareli Medresesi'nin arka cepheden çekilmiş bir fotoğrafı yer almaktadır.

Eser, Erzurum Kongresi'ne aid zabıtları ve o dönemlere ait yüzlerce belgeyi üstelik orijinal kışeleri ile birlikte içermesi açısından Cumhuriyet Tarihi açısından son derece önemlidir.

Sayın Prof..Dr. M.Fahrettin KIRZIOĞLU, böyle bir çalışma yapmakla; geçmişte bu tarihi yazarlarla; günümüzdeki ve gelecekteki araştırmacılarımıza ve gençlerimize önemli bir hizmette bulunmuştur.